

JONA LENDERING

Wahibre-em-achet en andere Grieken

JONA LENDERING

*Wahibre-em-achet
en andere Grieken*

LANDVERHUIZERS
IN DE OUDHEID

WAHIBRE-EM-ACHET EN ANDERE GRIEKEN

Jona Lendering

Wahibre-em-achet en andere Grieken

Landverhuizers in de Oudheid

Uitgeverij Omniboek

Voor Ellen en Frans Wendel

 Livius

Week *van de* Klassieken

Uitgeverij Omniboek
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.omniboek.nl
www.livius.nl

Copyright © 2019 Jona Lendering

Alle afbeeldingen © Livius, behalve blz. 31 (Wikimedia Commons) en blz. 45 (Grande Jamahira Arabe, Libyenne, Populaire et Socialiste).

Omslagontwerp Villa Grafica
Vormgeving binnenwerk Studio Mol
Omslagbeeld Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
ISBN 9789401915809
ISBN e-book 9789401915847
NUR 683

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

INHOUD

Inleiding	6
1. Vluchtelingen	9
<i>Teksten als bron van informatie</i>	
2. Kolonisten	21
<i>Traditionele archeologie en nieuwe laborator</i>	
3. Soldaten	35
<i>Inscripties als informatiebron</i>	
4. Nomaden	45
<i>Informatie zonder informatiebronnen</i>	
5. Veranderende perspectieven	54
<i>Het wetenschappelijk proces</i>	
Meer weten?	61
Vertalingen	62
Noten	62
Dank	64

INLEIDING

Een zwijgende bewaker van de collectie: wie het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden binnengaat, staat oog in oog met Wahibre-em-achet, ooit een voorname hoveling in het oude Egypte. Bij de elektronische toegangspoortjes valt zijn bijna tweeënhalve meter hoge basalten sarcofaag eenvoudigweg niet te missen.

De zwarte grafkist, die het omslag van dit boekje siert, is afkomstig uit Saqqara en heeft de vorm van een mummie. Op de deksel staan, zoals wel vaker, afbeeldingen van de godinnen Isis en Nefthys. De overledene was gemummificeerd en kreeg op zijn laatste reis gezelschap van zogeheten *shabti's*, beeldjes van bedienden. Enkele in de grafkamer gevonden inscripties bevatten spreuken uit het Egyptische Dodenboek.

Wahibre-em-achet betekent “horizon van Wahibre” en verwijst naar farao Wahibre Psamtek, zodat de overledene valt te dateren tijdens of kort na diens regering (664-610 v.Chr.). Wahibre-em-achet moet de vorst persoonlijk hebben gekend: hij verkeerde aan het hof, waar hij de titel droeg van “koninklijk zegeldrager”. Wat zijn taken precies waren, is onbekend, maar zijn graf is rijk genoeg om te concluderen dat dit iemand was uit de elite van Egypte. Als de hiëroglfeninscriptie op de sarcofaag niet de namen van zijn ouders zou hebben vermeld, Alexikles en Zenodota, zou niets ons hebben doen vermoeden dat Wahibre-em-achet stamt uit Griekenland.

Zo zijn er in de Oudheid nog tienduizenden landverhuizers geweest. Over hen gaat dit boekje. Of preciezer: het gaat over de manieren waarop wij deze vluchtelingen, kolonisten, soldaten en nomaden kunnen kennen.

Wahibre-em-achet en andere Grieken verschijnt tijdens de Week van de Klassieken 2019, die is gewijd aan migratie: het verschijnsel dat mensen met een bepaalde identiteit elders gaan wonen bij mensen met een andere identiteit. Dat lijkt wel op het thema van de Romeinenweek van vorig jaar: mobiliteit. Het onderwerp kwam vorig jaar ook aan bod tijdens de Nationale Archeologiedagen. Deze herhaling is geen toeval, want de oudheidkunde maakt momenteel een ingrijpende verandering mee die, niet helemaal correct,¹ wordt aangeduid als de DNA-revolutie. Wat die zal opleveren, is nu nog niet duidelijk, maar één conclusie staat al vast: mensen zijn in het verleden mobieler geweest dan oudheidkundigen lange tijd hebben aangenomen. Deze mobiliteit betekent dat ook ideeën en ziektes verder konden reizen dan gedacht. Oudheidkundigen heroverwegen momenteel allerlei zekerheden in hun vakgebied.

Dat wil niet zeggen dat oude conclusies meteen op de schroothoop belanden. Het eerste hoofdstuk is dan ook traditioneel van opzet en biedt een overzicht van antieke verhalen over vluchtelingen. Het volgende hoofdstuk, gewijd aan de Fenicische en Griekse kolonisatie, combineert conventionele archeologische resultaten met enkele inzichten uit het DNA- en isotopenonderzoek. De Romeinse legionairs vormen het onderwerp van het derde hoofdstuk, waar het bewijsmateriaal bestaat uit inscripties. Vervolgens komen dé antieke reizigers bij uitstek aan de orde: de nomaden. Hoewel ze een belangrijke rol speelden in de toenmalige economie, is bewijsmateriaal schaars. Deze mensen schreven geen teksten en bouwden geen dorpen die archeologen kunnen opgraven. Om toch iets te kunnen zeggen, benutten oudheidkundigen vergelijkingen met andere voorindustriële samenlevingen.

Zoals gezegd is het beeld van de oude wereld dankzij het recente onderzoek aan het veranderen. Dat gebeurt zó snel dat het problematisch is. Zo verdubbelt het aantal antieke DNA-profielen tussen het moment waarop onderzoekers een artikel bij een wetenschappelijk tijdschrift inleveren en het moment van publicatie. Dat betekent dat onderzoekers hun resultaten moeten analyseren aan de hand van vergelij-

kingsmateriaal dat al verouderd is. Overzicht is daardoor lastig te verkrijgen en dit boekje biedt eerder een introductie tot dan een overzicht van een nieuw onderzoeksterrein. Het slothoofdstuk plaatst het eerste echte resultaat van de DNA-revolutie, dat mensen vroeger heel mobiel zijn geweest, tegenover hedendaagse ideeën. Daartoe dient de bestudering van het verre verleden immers: om onze eigen ideeën beter te doorgronden.

Zowel teksten, inscripties, archeologische vondsten, vergelijkingen als DNA- en isotopenonderzoek komen aan bod in *Wahibre-em-achet en andere Grieken*. Het kan niet anders, want hét centrale probleem van de oudheidkunde is het gebrek aan informatie – er zijn altijd te weinig bronnen en de archeologische vondsten zijn altijd ambigu – waardoor het onverantwoord is als een onderzoeker zich beperkt tot één soort informatie. De variatie aan data maakt de oudheidkunde tot zo'n gevarieerde, rijke wetenschap. Het tonen van die veelkleurigheid is een van de doelen van dit boekje en van de Week van de Klassieken.

1 VLUCHTELINGEN

Teksten als bron van informatie

Verhuizende volken

Als u nog nooit een tekst uit de oude wereld hebt gelezen, begin dan met Herodotos van Halikarnassos. Zijn rond 430 v.Chr. geschreven *Historiën* zijn toegankelijk, zitten vol goede verhalen over een veelvoud aan onderwerpen en zijn nooit saai. Zo vertelt hij over de avonturen van de Fokaiërs, de bewoners van een Griekse stad aan de westkust van het huidige Turkije, die ooit hun woonplaats moesten verlaten.

Samengevat komt het erop neer dat een vijand dreigde Fokaia in te nemen en dat de inwoners daarom hun schepen te water lieten, alle huisraad, godenbeelden en heilige voorwerpen aan boord brachten en wegvoeren. Een eerste poging een stad te stichten op een eilandje bij Chios mislukte en een tweede poging bracht hen naar Kyrnos, het huidige Corsica. Een paar jaar eerder hadden de Fokaiërs op advies van het orakel van Delfi al een stad op dat eiland gesticht, dus ze mochten vertrouwen op een warm onthaal. Helaas waren de burenen, de Karthagers en de Etrusken, minder te spreken over de plotselinge uitbreiding van de Griekse stad, die zich bovendien ontwikkelde tot piratennest. Het kwam tot oorlog en hoewel de Fokaiërs een zeeslag wonnen, besloten ze hun Corsicaanse woonplaats op te geven. Ze weken nu uit naar de teen van Italië, waar ze zich bezonnen op het orakel. Ze hadden gehoorzaam het advies opgevolgd om een stad te bouwen op Kyrnos, maar het was verkeerd afgelopen – hoe zat dit? Iemand die de situatie ter plekke kende, adviseerde hun het orakel anders uit te leggen: de godheid had niet het eiland Kyrnos bedoeld, maar had gewild dat ze op het Italiaanse vas-

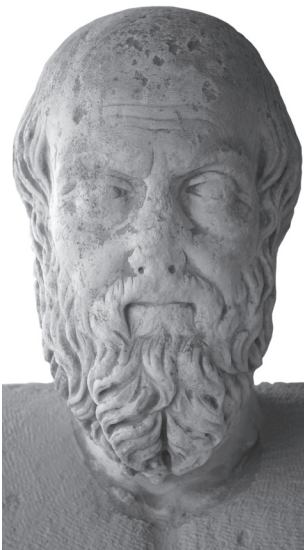
teland een heiligdom zouden stichten voor een gelijknamige halfgod. Nu dat was opgehelderd, konden de Fokaiërs een veilige stad bouwen: Elea.²

Of het werkelijk zo is gegaan, is minder interessant dan dat uit niets blijkt dat Herodotos in zijn verhaal rekening moest houden met ongeloof bij het publiek. Blijkbaar vonden zijn tijdgenoten het denkbaar dat volken hun woonplaats opgaven en dan per schip naar een andere plaats verhuisden. Het advies van de goden is voor Herodotos al even vanzelfsprekend. Het is bovendien niet het enige verhaal met deze strekking, want Herodotos vertelt bijvoorbeeld ook hoe een andere groep migranten, de Lydiërs, na een langdurige hongersnood het vaderland verliet en zich vestigde in Toscane.³

Er zijn meer auteurs die het zo presenteren. Een generatie na Herodotos biedt de Griekse historicus Thoukydides, de auteur van een indrukwekkende *Geschiedenis van de Peloponnesische Oorlog*, een reconstructie van de oertijd, waarvan hij beweert dat er allerlei volksverhuizingen waren: de diverse stammen lieten hun grondgebied makkelijk achter als ze zich

daar niet veilig meer voelden. De stammen zouden pas sedentair zijn geworden toen er wat welvaart ontstond, die moest worden verdedigd in steden met muren.⁴ Ook Thoukydides lijkt geen scepsis te verwachten. Zijn tijdgenoten vonden zijn betoog logisch klinken.

Een derde auteur, de Romeinse geschiedschrijver Titus Livius, beschrijft aan het begin van onze jaartelling hoe overbevolking in Gallië er ooit toe had geleid dat

Herodotos (Agora-museum, Athene)

mensen daarvandaan waren weggetrokken. Ook in dit voorbeeld zijn het de goden die de landverhuizers leiden naar hun nieuwe woonplaatsen. Ze wijzen de ene groep de weg naar het oosten, richting Zwarte Woud, terwijl ze de andere groep over de Alpen voeren, richting Italië. Daar verslaan de Galliërs eerst de Etrusken en vervolgens de Romeinen om uiteindelijk hun stad te bezetten.⁵ De Romeinse historicus benoemt dus expliciet een pushfactor: doordat er te veel monden waren om te voeden, besloten de Gallische leiders dat het beter was op pad te gaan. Een eeuw na Livius vermeldt de Romeinse encyclopedist Plinius de Oudere, die dezelfde migratie beschrijft, tevens een pullfactor: de Gallische landverhuizers waren aangetrokken geweest door de vijgen, druiven, olijfolie en wijn van Italië.⁶

Ook de twee Romeinse auteurs anticiperen nergens op verbaasde lezers. Blijkbaar vonden hun tijdgenoten deze zaken normaal. Hoe normaal, valt af te leiden uit de *Germania*, een etnografische schets die de Romeinse senator Tacitus rond het jaar 100 n.Chr. wijdde aan de noorderburen van het Romeinse Rijk. Migranten, zo lijkt Tacitus volkomen normaal te vinden, trokken alleen naar welvarende gebieden, en aanzien in Germanië “het terrein woest, het klimaat ruw en het landschap somber” waren, kon de bevolking hier nooit naartoe zijn verhuisd.⁷ Zoals nog zal blijken, werd destijds van maar weinig volken gezegd dat ze autochtoon waren.

In de *Germania* is ook het beroemde zinnetje opgenomen dat de Bataven ooit hadden behoord tot de Chatten, een stam in het gebied van de Midden-Rijn en het Taunusgebergte, maar na interne conflicten waren verhuisd naar het eiland tussen Beneden-Rijn en Waal.⁸ Het aardige is dat archeologen tot eenzelfde conclusie zijn gekomen door te kijken naar de verspreiding van munten.

Nog een laatste voorbeeld: Julius Caesar, die in zijn *Oorlog in Gallië* verslag doet van de krijgshandelingen in de jaren 58-52 v.Chr., beschrijft verschillende volksverhuizingen. Van de noordelijke stammen der Usipeten en Tencteren weet de Romeinse generaal bijvoorbeeld dat ze, net als de Fokaiërs, hadden geprobeerd aan hun vijanden te ontkomen. Van een

ander volk, de Helvetiërs, vertelt Caesar dat het overbevolking was die hen dwong hun land te verlaten. Hij beschrijft bovendien de voorbereidingen: nadat ze hun beslissing tot migratie hadden genomen, besloten de landverhuizers twee oogsten af te wachten, regelden ze huifkarren en trekdiere, zaaiden ze zo veel mogelijk graan om voedsel te hebben tijdens de reis en zaaigoed te hebben bij aankomst, en sloten ze verdragen met hun buurvallen om door hun land te mogen trekken.⁹

Sjablonen

De redenen om huis en haard te verlaten zijn in alle verhalen dezelfde: omdat je door je vijanden was verdreven of doordat er sprake was van overbevolking. Verder trok je het liefst naar een plek waar het leven beter was. Dat je je door de goden liet leiden, was destijds zó logisch dat slechts een enkele keer wordt vermeld hoe de landverhuizers de wil van de onsterfelijken raadpleegden.

Ondertussen komen de genoemde verhalen uit een samenleving die heel anders was dan de onze. De rendementen van de vrijwel volledig agrarische economie waren laag en stonden niet toe dat veel mensen een ander beroep uitoefenden dan boer, waardoor er maar weinig middelen waren om onderwijzers aan te stellen. Hierdoor waren weinig mensen geletterd en vond vrijwel alle communicatie mondeling plaats. Omdat de mogelijkheid ontbrak om te controleren of een bewering feitelijk juist was, beoordeelden de mensen die daarom eerder op waarschijnlijkheid: leek informatie op al bekende informatie? Ze vonden een verhaal over migratie daarom geloofwaardig wanneer het een vertrouwd sjabloon volgde, niet omdat ze het hadden geverifieerd.

Eén gevolg is dat antieke verhalen vaak elementen bevatten die volgens de hedendaagse lezer niet waar kunnen zijn: betrouwbare voortekens, miraculeuze genezingen, eigenaardige natuurwonderen, voorspellende orakels. Dat was ook te verwachten, want hoewel er in de Oudheid wetenschappers waren, was systematisch onderzoek zeldzaam en wisten de mensen niet goed welke zaken in strijd waren met de natuurwetten. Daardoor bleven ze wonderen als normaal ervaren en

bleven ze deel uitmaken van de sjablonen waarmee men destijds verhalen vertelde. Wij vinden dat niet erg betrouwbaar ogen, maar het gaat te ver de antieke bronnen, waarin elk verhaal aan zo'n sjabloon voldeed, daarom maar terzijde te schuiven. De onmogelijkheden behoren tot de schil, de vorm waarin informatie wordt overgedragen, en niet tot de kern, waarin betrouwbare informatie kán zitten. De beste strategie is dat je eerst de schil weg pelt en pas daarna beziet of de kern betrouwbaar is.

Het gebruik van standaardmotieven had overigens ook te maken met de verhaalkunst van een samenleving waarin mensen informatie vooral mondeling doorgaven. Als de Grieks-Romeinse aardrijkskundige Strabon aan het begin van onze jaartelling vertelt dat de Feniciërs, afkomstig uit het huidige Libanon, na een goddelijke opdracht een stad te bouwen bij de Zuilen van Herakles, pas de derde keer succes hebben en Cádiz stichten, herhaalt hij een vast motief uit de antieke vertelcultuur: dat dingen tweemaal mislukken voor ze de derde keer goed gaan.¹⁰ Het zou verkeerd zijn Strabons woorden letterlijk te nemen en aan te nemen dat de kolonisten werkelijk drie pogingen hebben gedaan en vijfmaal de Middellandse Zee in de volledige lengte zijn overgestoken.

Twee beroemde verhalen

Verhaalmotieven en -sjablonen trekken zich weinig aan van de door mensen getrokken grenzen tussen volken, regio's of talen. De hierboven genoemde teksten waren geschreven door zowel Grieken als Romeinen. De grenzen tussen de diverse genres doen er al evenmin toe, want deze voorbeelden kwamen uit geschiedenisboeken, een etnografische monografie, een militair rapport en een werk over aardrijkskunde. Allemaal proza. Het sjabloon komt ook voor in de poëzie, bijvoorbeeld in de *Aeneïs*, het heldendicht dat de Romeinse dichter Vergilius in 19 v.Chr. onvoltooid naliet maar dat desondanks uitgroeide tot Romes nationale gedicht.

De held van de *Aeneïs*, de Trojaanse krijger Aeneas, is een zoon van de godin Venus en is voorbestemd om na de verwoesting van zijn woonplaats een nieuwe stad te stichten. Als

de Grieken Troje overmeesteren, wil hij eerst nog vechten, maar de geest van zijn overleden echtgenote draagt hem op met de overlevenden weg te trekken en een nieuwe stad te stichten. De vloot vaart naar het eiland Delos, waar de god Apollo de Trojanen vertelt dat ze moeten reizen naar het land van hun voorouders, wat ze interpreteren als Kreta. Daar breekt echter een epidemie uit, die hun leert dat dit niet hun eindbestemming is. In een droom verneemt Aeneas dat de voorouders van de Trojanen ooit vanuit het verre westen naar Kreta waren gekomen, waarop Aeneas en de zijnen opbreken en verder varen.

Hun bekendste avontuur is de ontmoeting met koningin Dido die, afkomstig uit Fenicië, net de stad Karthago heeft gesticht en de bootvluchtelingen gastvrij onthaalt. Het lijkt

De aankomst van Aeneas in Italië op een reliëf uit Aphrodisias (Turkije).

er even op dat de missie is volbracht, maar opnieuw beschikken de goden anders: Aeneas en de zijnen moeten nog verder reizen, noordwaarts, omdat hun stad, waarvoor de goden de wereldheerschappij voorspellen, gebouwd moet worden in Italië. Hoewel ze daar in eerste instantie vreedzaam worden verwelkomd, moeten de migranten toch een oorlog winnen voor ze zich werkelijk kunnen vestigen. Welke verdiensten de *Aeneïs* als heldendicht ook mag hebben, het beeld van vluchtelingen die hun woonplaats verlaten om onder goddelijke leiding en na enkele misverstanden op een betere plek een nieuwe stad te stichten, is niet het allerorigineelste.

Deze motieven komen ook voor in andere verhalen dan die van de Griekse en Romeinse auteurs, zoals in de beroemdste tekst uit de Oudheid: de Bijbel. Het boek *Exodus* beschrijft de uittocht van de Hebreeën (de voorouders van de Joden) uit het verschrikkelijke Egypte naar het woongebied waar ze ooit vandaan waren gekomen, Kanaän. De lezer verneemt hoe hun leider Mozes op de berg Horeb een verbond sluit tussen God en zijn zwervende volk. De daaropvolgende Bijbelboeken doen verslag van een mislukte eerste poging Kanaän te bereiken, van de dood van Mozes en van de wijze waarop de nieuwe leider Jozua het Beloofde Land verovert. Het lijkt wel op de *Aeneïs* en er is nog een parallel: zoals Vergilius' gedicht eindigt met een lange reeks gevechten, gaat ook de intocht in Kanaän gepaard met veel bloedvergieten.

Het land van aankomst

Waarschijnlijk berust deze laatste parallel op toeval. De *Aeneïs* bestaat uit twee delen, die (in omgekeerde volgorde) corresponderen met de epen van de Griekse dichter Homeros: de zwerftochten van de Trojanen zijn Vergilius' versie van de *Odysee*, de oorlog in Italië is zijn antwoord op de *Ilias*. De gewelddadige tweede helft van de *Aeneïs* is voor Vergilius dus de consequentie van de keuze van zijn literaire voorbeeld. De samenstellers van het Bijbelboek *Jozua*, waarin de intocht staat beschreven, hadden niet zo'n literair model.

Tegelijkertijd is het ook weer niet helemaal toevallig dat zowel Vergilius als de samenstellers van de eerste boeken van

de Bijbel ervan uitgingen dat een aankomst ter plekke gewelddadig van aard zou zijn. Dat gebeurde echt zo: zoals nog zal blijken, gaat Herodotos' verhaal over de Fokaiërs terug op een historische gebeurtenis en is het aannemelijk dat deze landverhuizers inderdaad met de Etrusken en Karthagers hebben moeten vechten voor een plek onder de zon. Hetzelfde geldt voor de Gallische migratie naar Italië, een gewelddadige gebeurtenis die bekend is uit diverse bronnen. Migraties konden werkelijk eindigen in oorlog, en dat twee beroemde teksten het zo presenteren, is dus niet zo vreemd.

Evengoed hadden in de antieke visie landverhuizers ook kunnen aankomen in onbewoond gebied, want het is bekend dat ook dat in werkelijkheid is voorgekomen. Blijkbaar hoorden lege landen niet bij het sjabloon waarmee de mensen destijds bij voorkeur migratieverhalen vertelden. Dat een te verdrijven volk een genrevereiste was, plaatste de schrijvers van de antieke bronnen echter voor een probleem, want ze wisten vaak weinig over oorspronkelijke inwoners. Geen nood, de auteurs beschikten over enkele volken die alleen lijken te hebben bestaan om plaats te maken voor nieuwkomers.

In de Griekse teksten figureren bijvoorbeeld de Pelasgen, die steeds het veld ruimen als de Grieken arriveren. Daarnaast zijn er Griekse mythen over de *Autochthonoi*, de “spontaan uit de aarde geboren” of “aardkinderen”. De Romeinen kenden de *Aborigenes*, een woord dat je zou kunnen vertalen als “mensen die er van begin af aan zijn geweest”. Ook Vergilius vermeldt ze: het gaat om brute, wetteloze, agressieve stammen en het is de missie van de Trojanen om de Aborigenes wat beschaving bij te brengen.¹¹ Ze zijn daarmee het tegengestelde van wat Vergilius' publiek zelf meende te zijn: verfinjd, beschaafd en uitsluitend agressief als ze daarmee vrede en fatsoen konden opleggen, zachtmoedige volken beschermen en agressieve volken temmen. Evengoed stammen Vergilius' woeste oerbewoners van Italië, net als Aeneas zelf, af van de goden, en wel van Saturnus en Janus. Tussen de Aborigenes blijkt bovendien de Griek Euander te wonen, “goedmans”.

Het motief van de pluriforme oerbevolking is ook te zien in het verhaal van Jozua, waarin bij herhaling wordt aangege-

ven dat in het Beloofde Land niet alleen Kanaänieten woonden, maar ook bijvoorbeeld Hethieten en Amorieten.¹² Anders dan de Aborigenes en iemand met de naam Goedmans hebben de Hethieten en de Amorieten ooit echt bestaan. De laatsten leefden tussen pakweg 2400 en 1700 v.Chr. in het huidige Syrië en Irak, terwijl de Hethieten tussen 1600 en 1200 Centraal Turkije domineerden en daarna nog enkele eeuwen zijn aan te wijzen in Noord-Syrië. Voor de samenstellers van het boek *Jozua*, vermoedelijk schrijvend in de zevende eeuw v.Chr., kunnen het echter niet meer dan namen uit een grijs verleden zijn geweest. Ze gebruikten die namen alleen om te tonen dat er meer groepen naar Kanaän waren gemigreerd dan alleen de Hebreëën.

Van ficties naar feiten

Oudheidkundigen discussiëren al sinds mensenheugenis over de vraag of de Intocht in Kanaän een historische gebeurtenis is geweest. Waar aanvankelijk de geschreven bronnen – de Bijbel, met andere woorden – dienden om de archeologische vondsten te interpreteren, is in de loop van de twintigste eeuw het archeologische databestand zo veel groter geworden dat de verhoudingen zijn omgekeerd. Nu beginnen oudheidkundigen bij wat de archeologie vertelt en ze constateren dat het bodemarchief geen aanwijzingen bevat voor het Bijbelse verhaal over de intocht. Om jargon te gebruiken: de twee soorten informatie waarover de oudheidkundige beschikt, de teksten en de vondsten, zijn asymmetrisch.

Zoiets moet worden verklaard. Toen archeologen de volgens de Bijbel verwoeste steden almaar niet vonden, maar wel ontdekten dat er in de dertiende en twaalfde eeuw v.Chr. bergdorpjes bij kwamen, gaven de meesten het idee van een gewelddadige verovering op. Daarvoor in de plaats kwam het idee dat er vreedzame infiltratie was geweest door nomaden die waren gearriveerd van over de Jordaan. Een variant daarop is dat de dorpjes waren gesticht door nomaden die binnen Kanaän tussen zomer- en winterweiden heen en weer waren getrokken maar zich nu vestigen als boer. (Zoals nog aan de orde zal komen, gebeurde het in de Oudheid wel vaker dat

nomaden boeren werden of boeren nomaden.) Het einde van de discussie is nog niet in zicht, al is het maar omdat nomaden archeologisch niet eenvoudig zijn op te sporen, waardoor theorieën over nomadisme niet eenvoudig zijn te bewijzen of te weerleggen. Een andere theorie is dan nog dat de bevolking van Kanaän haar versterkte steden in de twaalfde eeuw verliet en de bergen in trok, wat de interessante implicatie heeft dat de Hebreëen in feite Kanaänieten waren.

Wat de theorieën gemeen hebben en waarover een zekere consensus bestaat, is dat Bijbelboeken als *Jozua* vrij laat zijn ontstaan en dat er weliswaar echo's in doorklinken uit het verre verleden, maar dat de samenstellers niet altijd precies wisten wat ze doorgaven. De vermelding van Amorieten, een volk dat niet meer bestond in de tijd waarin de Intocht zou hebben plaatsgevonden, wekt de indruk dat het de auteurs van *Jozua* erom was te doen te tonen dat er diverse volken woonden in Kanaän vóór de Hebreëen daar aankwamen. De Amorieten vormen dus geen historisch betrouwbaar gegeven maar moeten bewijzen dat de oerbevolking pluriform was.

Op soortgelijke wijze was Euander in Vergilius' verhaal niet nodig: zijn rol in de *Aeneïs* kon worden gespeeld door iemand zonder Griekse afkomst. Blijkbaar vond echter ook Vergilius het wenselijk dat de Trojanen aankwamen in een Italië met een heterogene bevolking. Zo kan het sjabloon waarmee antieke auteurs migratieverhalen vertelden, worden uitgebreid met nog een laatste motief:

- eerst trekken de landverhuizers weg, gedwongen door een bevolkingsoverschot of een buitenlandse vijand;
- vervolgens gaan ze onder goddelijke leiding op zoek naar een nieuwe woonplaats;
- hierbij tasten ze eerst mis, maar uiteindelijk weten ze hun bestemming te bereiken;
- het leven is daar beter dan in de oorspronkelijke woonplaats;
- tot slot moeten de landverhuizers strijd leveren tegen een bevolking met een gemengd karakter.

Dit is ongeveer wat de mensen in de Oudheid verwachtten van een migratieverhaal. Verhalen als dat van de Fokaiërs voldoen perfect aan dit sjabloon, en dat roept de vraag op hoeveel van dat verhaal fictie is en hoeveel feit. Er zijn verschillende argumenten. Om te beginnen is de periode tussen de migratie van de Fokaiërs en Herodotos' *Historiën* een ruime eeuw, wat aanzienlijk minder is dan het millennium dat zou zijn verstreken tussen de legendarische tijd van Aeneas en de dichter Vergilius, of de eeuwen tussen de Intocht en het samenstellen van het boek *Jozua*. Herodotos kan de kleinkinderen van de oorspronkelijke landverhuizers hebben gesproken. Een tweede punt is dat in de wereld van de Fokaiërs het geschreven woord al vrij gebruikelijk was. Zeker, in de gehele Oudheid verliep de meeste communicatie mondeling, maar Herodotos kan geschreven bronnen hebben geraadpleegd. Tot slot is er een andere bron: Herodotos' tijdgenoot Antiochos. Van zijn *Geschiedenis van Italië* zijn slechts fragmenten bekend en het staat maar te bezien of die correct zijn geciteerd, maar hij vermeldt net wat andere details dan Herodotos. Zo vertelt hij dat niet alle Fokaiërs maar alleen de rijken vluchtten en noemt hij de betrokkenheid van de Griekse kolonie Marseille. Dat Antiochos niet precies hetzelfde vertelt als Herodotos, bewijst dat hij andere informanten heeft gehad, en dat betekent weer dat de oudheidkundige in feite twee getuigen heeft voor dezelfde gebeurtenis.

Herodotos lijkt een selectie te hebben gemaakt uit de beschikbare informatie, waarbij hij zich baseerde op het in dit hoofdstuk behandelde sjabloon: oorlog dwingt de Fokaiërs op reis te gaan, er is goddelijk advies, ze proberen het twee keer op de verkeerde plek, strijden tegen een lokale bevolking (Karthagers en Etrusken) en bereiken uiteindelijk de goede plaats. Antiochos lijkt hetzelfde sjabloon te hebben gebruikt, maar maakte een andere selectie. Beide auteurs creëerden zo een verhaal dat niet alleen hun tijdgenoten moet hebben overtuigd, maar ook hedendaagse wetenschappelijke toetsing doorstaat. Zekerheid is in de oudheidkunde weliswaar onmogelijk, maar het is plausibel dat de Fokaiërs hun stad verlieten en na een tijdelijk verblijf op Corsica Elea stichtten.

Ook al is deze harde historische kern verborgen in een schil van standaardmotieven, oudheidkundigen durven het wel te vertrouwen.

Het sjabloon is ondertussen niet slechts een omhulsel, het is ook zelf een historisch gegeven, dat iets vertelt over de antieke ideeënwereld. Mensen vonden het destijds niet vreemd dat een volk zijn vaderland verliet om zich elders te vestigen, dat zo'n volk door een god werd geleid, dat er strijd moest worden geleverd en dat in een gebied meer dan één etnische groep woonde. De Romeinen stamden af van de Trojanen en waren komen wonen tussen de Aborigenes en een groep Grieken; de Grieken hadden hun land veroverd op de Pelagen; de Hebreëen hadden na een veertigjarige zwerftocht hun land overgenomen van de Kanaänieten, Amorieten en Hethieten. Vanzelfsprekend verdedigde iedereen zijn eigen land tegen agressieve nieuwkomers, maar in het antieke denken stamde uiteindelijk iedereen af van landverhuizers. Daarom is er, hoewel het Hebreeuws, Grieks en Latijn woorden hadden om vreemdelingen, gasten en diverse categorieën buitenlanders aan te duiden en eventueel uit te schelden, in die talen geen woord dat helemaal overeenkomt met ons begrip "migrant".

In het antieke wereldbeeld had iedereen een migratieachtergrond, en daarom is het niet vreemd dat de samenstellers van de Bijbel lijsten opnamen die aangeven dat de Hebreëen én hun vijanden behoorden tot dezelfde familie.¹³ De Griekse mythologie kent soortgelijke stambomen, zoals de *Vrouwen-catalogus* van de oeroude dichter Hesiodos. Vergilius toont iets dergelijks door van Aeneas' tegenstanders te vermelden dat ook zij afstamden van de goden. Natuurlijk, deze verwantschap was er een van lang vervlogen tijden, maar de mensen ervoeren haar als reëel en ze vormt de achtergrond bij een van de weinige feiten die iedereen over de Oudheid kent: dat de wetten van de gastvrijheid heilig waren. Ondanks alle tegenstellingen waren er zaken die alle mensen verbonden, zoals het feit dat iedereen afstamde van mensen die ooit vreemdelingen waren geweest.

De Oudheid? Het tijdperk komt vooral in het nieuws met de ongelooftwaardige claims van archeologen ('De ring van Pontius Pilatus!'), het rariteitenkabinet van de oudhistorici (Seks! Gladiatoren! Perverse keizers!) en de negentiende-eeuwse ideeën van classici ('De bakermat van de beschaving'). Bovendien haalt de Oudheid regelmatig de krant als onderzoekers weer eens moeten erkennen dat de papyri die ze met veel bombarie hadden aangekondigd, vervalsingen bleken.

Hoewel het tijdvak de schijn dus tegen heeft, is het wél de moeite waard. Allerlei interessante zaken, zoals migratie, zijn voor het eerst te volgen. Bovendien is het bewijsmateriaal gevarieerd, wat tot boeiende puzzels leidt. Dit boekje verschijnt ter gelegenheid van de Week van de Klassieken 2019, die als thema migratie heeft. Jona Lendering behandelt hierin niet alleen vluchtelingen, kolonisten, soldaten en nomaden, maar toont ook wat de oudheidkunde tot een wetenschap maakt en waarom zij een zinvolle bijdrage levert aan onze cultuur.

Jona Lendering is bekend van zijn blog MainzerBeobachter.com. Eerder schreef hij onder meer *De klad in de klassieken*, door *NRC Handelsblad* getypeerd als 'overtuigende liefdesbetuiging aan de Oudheid', en, samen met Vincent Hunink, *Het visioen van Constantijn*.

WWW.OMNIBOEK.NL

ISBN 9789401915809 NUR 683

9 789401 915809

**Week van de
Klassieken**

Uitgeverij Omniboek